

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У БОРОТЬБИ З ГОЛОДОМ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ РУСІ

Голод як найдавніша проблема людства переслідувала нації та народи з початку часів. Успішність боротьби з голодом пов'язується з поступовою консолідацією держав, розвитком новітніх технологій, а також з міжнародною співпрацею людства [13, с. 631].

Обговорення проблеми боротьби з цим явищем набуло особливої актуальності після того, як стало зрозуміло, що світ переживає глобальні зміни. Кроки міжнародної спільноти, спрямовані на боротьбу з голодом, залишаються настільки неефективними, що на даний час можна говорити тільки про збільшення кількості голодуючого населення планети [11, с. 1]. Дослідження даного питання необхідні, оскільки допомагають зрозуміти чинники, що впливають на формування продовольчої проблеми світу й надають можливість здійснити кроки з її подолання.

Проблема міжнародної боротьби з голодом і забезпечення людині права на харчування залишається в Україні маловивченою, але вона активно обговорюється іноземними дослідниками Ф. Олстоном і М. Робинсон [12, с. 6]. У дорадянський період проблемою голоду займалися В. М. Лешков, П. А. Сорокін, Б. Б. Прохоров та ін. [Див.: 4; 5; 7].

Основна мета даної статті – на основі історичних джерел дослідити засоби міжнародної боротьби з голодом та недоїданням серед народів, що заселяли територію Київської Русі. Завдання публікації полягає у з'ясуванні того, як за часів Київської Русі спілкувались і співпрацювали народи у випадку недородів або голоду.

Слід зазначити, що за часів Київської Русі важко говорити про наявність саме міжнародного співробітництва, але перші зародки спілкування між народами безсумнівно існували. Вони приймали різні форми, інколи навіть жорстокі (війни, насилля), але й містили елементи співпраці – створення військових союзів, направлення послів, особливо налагодження торгівлі, якій не заважало навіть недовірливе ставлення тогочасного суспільства до чужинців. Доволі рано стало зрозуміло, що торгівля є способом розв'язання багатьох проблем і поповнення необхідних ресурсів. Саме тому відбувалася боротьба за контроль над великими торговими шляхами, яка стала однією з першочергових справ держави. Гостра конкуренція за доступ до найкращих земель і торгових шляхів зумовлювалася браком продовольства, була серед причин військових конфліктів, постійних міграцій населення, тобто призводила до активних дій з його пошуку і поповнення. Продовольство як стратегічний продукт дозволяло здійснювати військові експансії, було засобом політичного та економічного тиску під час вирішення міждержавних питань.

Влада вимушена була турбуватися про запаси продовольства, забезпечуючи цим власну безпеку і стабільність у внутрішніх і зовнішніх справах. Голодні бунти, акти громадянської непокори значно послаблювали державу перед зовнішніми ворогами, розхитували підвалини могутності та незалежності. Саме тому в історичних джерелах знаходимо згадки про запровадження суспільних зерносховищ, безкоштовну роздачу зерна та інших продуктів. За доби Візантії варварські племена наймалися на військову службу для здійснення охорони кордонів імперій, ставали федератами й отримували як платню продовольчі припаси. За таких умов продовольство виступало в міжнародній угоді як засіб оплати послуги або як спосіб стримання навали варварів.

Схожі процеси відбувалися і на території славян, які потім об'єдналися в державу Київська Русь. Військові походи князів часто спричинялися нестачою продовольчих ресурсів. Історичні джерела свідчать, що голод та недоїдання були звичним явищем навіть на плодоносних землях славян при осілому

способі ведення господарства. Як правило причини голоду були зумовлені природними лихами, війнами з сусідами, слабкістю агрономічних можливостей населення. Літописи свідчать, що голод постійно повертався, мав як локальний, так і загальний характер, охоплював усю Київську Русь, поширювався на території, що належали іншим державам або народам (ляхам, ядвігам, болгарам). Тому боротьба з голодом, особливо коли він тривав декілька років поспіль, іноді приймала характер міжнародного співробітництва, не характерного для даного періоду історичного розвитку людства [3, с. 67].

Уперше у літописі згадується про голод 1024 р., коли він поширився Суздальською землею. Голод панував у Пскові й Новгороді, але від нього фактично постраждала вся територія Русі. У даному випадку йдеться не про звичайні недороди, а саме про великий голод, що призвів до значних втрат населення. Він був зумовлений, за словами В. М. Лешкова, неврожаєм, який до пізніших часів був єдиною причиною голоду в Росії, яка не знала штучної дорожнечі, й виникав не внаслідок нестачі хлібу, а більше від різних угод купців. До причин голоду на Русі можна віднести також військові дії, захоплення ворогом хліборобних волостей, облогу міст або таку ситуацію, внаслідок якої місто відрізалось від села [5, с. 452].

Зрозуміло, що голод 1024 р. не був першим в історії славян, але він уперше згадується в історичних документах.

Так, у Лаврентіївському літописі зазначено, що в літо 6532 р. в Суздалі й по всій землі був заколот і великий голод, тому, спорядивши човни, люди Волгою помандрували до Болгар, привезли жита (зерна) і таким чином «ожиша» (врятувалися) [2, с. 64]. Наявність стабільних міжнародних зв'язків підтверджується В. М. Лешковим, який вважав, що русичам уже в ті часи були «відомі засоби і шляхи на випадок неврожаїв» [5, с. 453]. Налагоджені шляхи, очікувана суздальцями з боку болгар продовольча допомога свідчить про те, що в старовину зазначена форма міжнародної співпраці була цілком природним явищем. Фактично Росія дотримується цього способу боротьби з голодом майже до XVII ст., коли населення знаходило продовольство в інших країнах.

Інший випадок міжнародної допомоги припадає на 1228 – 1231 рр. коли в Новгородській землі стався голод, що призвів до великих жертв серед населення. До весни 1231 р. голод охопив майже всю територію Русі, в самому Новгороді було поховано 6530 тіл, у Смоленську – до 32 тис., траплялися випадки канібалізму [5, с. 467]. Ускладнила ситуацію й татаро-монгольська навала, що майже збіглася з голодними роками. Інакше кажучи, до внутрішніх причин голоду додалася ще й міжнародно-політична, зовнішня його складова. Коли населення опинилось у стані крайнього відчаю, допомога несподівано надійшла від німців. Новгородський літопис зазначає, що літом 1231 р., коли зійшов лід, «прибігли» німці із-за моря, привезли жита і борошна й створили багато добра, коли місто було «при конця город сій» [6, с. 48]. Рятівний хліб було доставлено з Німеччини на кораблях Балтійським морем, Невою, Ладозьким озером та Волхвою, звідки перевантажено з морських судів на новгородські човни. Майже одночасно, в 1228-1229 рр., після гострого конфлікту з Володимиро-Суздальським князівством, за словами В. М. Татищева, болгарський князь, побачивши нестачу на Русі жита, уклав з нею мирний договір. Болгари, «учиня» мир, возили жито Волгою й Оцею в усі міста Русі, продавали його, чим надали велику допомогу, а болгарський князь надіслав у подарунок великому князю Юрію 30 човнів з житом, в обмін на що останній відправив багато цінних речей [10, с. 537].

Прикладом міжнародної допомоги під час голоду з боку русичів є згадка в Іпатіївському літопису про те, що в літо 6789 (1279 р) голод був по всій землі – і в Русі, і в Ляхах, і в Литві, і в Ятвізях (Ятвіги – західно-прибалтійське плем'я). Тому Ятвізи прислали послів до галицько-волинського князя Володимира Васильковича і просили продати їм хліб, запропонувавши на обмін різного краму. Погодившись, Володимир надіслав їм жито (тобто зерно) в човнах річкою Буг. Пізніше біля міста Полтовеска човни з житом були пограбовані поляками. Посли майже благали князя продати зерно: «приїхали єсми до тебе від усіх Ятвізь, сподіваючись на Бога та на твоє здоров'я пане, не помори нас, но прокорми ми собі, пошли господине до нас жито своє

продавати, а ми радо купимо, чого захочеш...» [1, с. 207-208]. Форма прохання послів, яка наведена в літопису, свідчать про стан крайньої потреби, навіть відчаю Ятвіг. Дії ж князя Володимира підтверджують можливість існування міжнародної допомоги в ті часи, оскільки свідоме вивезення хліба за кордон, маючи власну проблему із забезпеченням продовольством, важко пояснити тільки бажанням отримати прибуток від торгівлі. Разом із тим В. М. Лешков зазначав, що літописець тут наочно натякає на право князя як представника загального інтересу дозволяти або забороняти вивезення хлібу за кордон, особливо при неврожаях у самій Русі. З цього можна зробити висновок, що торгівля хлібом у XIII ст. вже поділялася на внутрішню та зовнішню і в певних випадках належала урядовому визначенню [5, с. 470].

Унікальність такої міжнародної співпраці полягала і в тому, що, за словами В. М. Лешкова, «значні успіхи нинішньої торгівлі викликані необхідністю, якої взагалі не знали наші предки: у нас хлібна торгівля зробилася правилом, тоді як в старовину вона була виключенням. Придбання хліба і торгівля хлібом в давнину мала місце тільки в особливих обставинах, звичайна ж потреба і нестаток усувалися для кожного у той час, власним виробництвом і запасами, котрі були усюди» [5, с. 476]. Інакше кажучи, вже сам факт торгівлі був настільки неординарною, нехарактерною подією, що не міг бути зумовленим тільки бажанням наживи й можливо мав певне гуманітарне спрямування.

У самій Русі добре знали торгові шляхи й активно ними користувалися, що зменшувало наслідки проблеми, пов'язаної з недоїданням та голодом, оскільки це напружувалося сторіччями [4, с. 52]. Одночасно ускладнювали ситуацію з продовольством і морові хвороби, внаслідок яких вимирали цілі міста. Зокрема в 1387 р. у Смоленську в живих залишилося тільки 5 осіб, які покинули місто. У такій ситуації отримати сторонню продовольчу допомогу було майже неможливо.

У Псковському Другому літопису за 1422 р. зазначено, що в літо 6930 р. у Руській землі був великий голод, який тривав три роки в Новгороді, Тверській

землі й призвів до значних жертв. У самому Пскові продовольства було достатньо, тому до міста пішли новгородці, козельці, чудь, волжани, тверічі, москвичі та з усіх земель Русі, які почали поблизу міста і в самому Пскові скуповувати жито й возити його за кордон. У відповідь Псков прийняв рішення: «заповедаша не продавати за рубіж», а захожих людей почали із Пскова висилати. Ті, хто залишився, загинули і, як говорить літопис, їх тіла були складені в чотири «скуделиці», а хто помер за межами міста, то «їх кількості ніхто не знає» [8, с. 23-24]. Намагаючись врятуватися, частина населення з Русі пішла до Литви, дехто з них помер у дорозі. У більш пізній період (XV ст.) були випадки вивезення зерна мешканцями Пскова до Лівонії.

Нестача продовольства використовувалася в міжнародних цілях і як засіб політичного тиску. Приміром, близько 1309 р. полоцький православний єпископ Яків направив до Риги листа з проханням дозволити безперешкодний пропуск зерна із Заходу. На потреби Полоцька у ввізному хлібі позначилися наслідки попереднього неврожайного та голодного року, а в Лівонії бажали скористатися важким становищем для здійснення впливу на місто, оголосивши йому хлібну блокаду. Інший випадок стався 5 червня 1442 р., коли магістр Лівонського ордену заборонив Ревелю доставляти хліб голодуючому Новгороду через відмову міста піти на поступки. Вивіз зерна з Лівонії та Німеччини здійснювався тільки в північно-західні землі Русі, переважно в роки голоду.

Таким чином, починаючи з давніх часів голод спонукав нації до активного спілкування та співпраці, що здійснювалася на примітивному рівні. Голод впливав на міграцію населення, примушував розшукувати нові джерела продовольчого забезпечення на чужих територіях. Міжнародні конфлікти часто були зумовлені змаганням за доступ до продовольчих ресурсів, за контроль над родючими землями, суходільними та морськими шляхами. Продовольство забезпечувало процвітання країн, сприяло в набутті союзників, виступало засобом політичного тиску. Наведені приклади надають змогу стверджувати, що продовольство слугувало засобом підтримки дружніх

народів, було предметом направлення посольств до інших країн та сприяло активній співпраці середньовічного світу.

Список літератури:

1. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Спб : Типогр. Эдуарда Праца, 1843. – Т. 2. – С. 207–208.
2. Лаврентьевская и Троицкая летопись // Полное собрание русских летописей. – Спб : Типогр. Эдуарда Праца, 1846. – Т. 1. – С. 64.
3. Летопись Нестора со включением поучений Владимира Мономаха / под ред. А. Н. Чудинова. – Спб : Типогр. Глазунова, 1903. – С. 67.
4. Лешков В. Н. О народном продовольствии в Древней России / В. Н. Лешков. – М. : Типогр. В. Готье, 1854. – 62 с.
5. Лешков В.Н. Русский народ и государство. История русского общественного права до XIII ст. / В. Н. Лешков. – М. : Университетская типогр., 1858. – 612 с.
6. Новгородские летописи // Полное собрание русских летописей. – Спб : Типогр. Эдуарда Праца, 1841. – Т. 3. – С. 48.
7. Прохоров Б. Б. Социальная экология / Б. Б. Прохоров. – М. : Академия, 2009. – 416 с.
8. Псковская и Софийская летописи // Полное собрание русских летописей. – Спб : Типогр. Эдуарда Праца, 1851. – Т. 5. – С. 23-24.
9. Сорокин П. А. Голод как фактор / П. А. Сорокин. – М. : Академия, 2003. – 684 с.
10. Татищев В. Н. История Российская / В. Н. Татищев. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – Т. 3. – 735 с.
11. A/HRC/RES/12/10. Resolution adopted by the Human Rights Council. UN. 12.10. 2009.
12. Alston F. Human rights and development. Towards mutual reinforcement / F. Alston, M. Robinson. – New York : University School of Law, 2005. – P. 6.
13. Mechlem K. Food Security and the Right to Food in the Discourse of the United Nations / K. Mechlem // European Law Journal. – 2004. – Vol. 10. – №. 5. – P. 631.

Проходка А. А. Международное сотрудничество в борьбе с голодом во времена Средневековой Руси.

Рассмотрены особенности международного сотрудничества в борьбе с голодом во времена Средневековой Киевской Руси. Исследованы формы взаимодействия средневековых обществ и способы международной помощи народов при недоедании и голоде.

Ключевые слова: международное сотрудничество, голод, недоедание, помощь при голоде.

Prohazka A. A. International cooperation in fight with hunger in timeless of Medieval Rus.

The article discusses the features of the international cooperation in the fight with hunger during the medieval Kyiver Rus. The forms of the interaction of medieval societies and the ways of international helping of the nations are investigated in the case of the malnutrition and the hunger.

Key words: international cooperation, hunger, malnutrition, helps at hunger.